

Жича

Спасова црква

Цркву је подигао велики жупан Стефан, а живописана је први пут 1220–1221. године, кад је постала седиште аутокефалне Српске архиепископије. Око 1230. дограђена јој је спољна припрата с улазном кулом и параклисом на спрату. Манастир је страдао у последњој деценији XIII века, у нападу Бугара и Татара, па су се о његовој обнови старали архиепископи Јевстатије II (1292–1309), Сава III (1309–1316) и Данило II (1324–1337). Упоредо са Пећи, Жича је остала седиште српских архиепископа (после 1346. патријараха), а запустела је у XVIII веку. Обнављана је у следећем столећу и у три наврата у XX веку. Последњи пут је страдала у Другом светском рату, кад је порушен северозападни део цркве. О историји манастира в. В. Р. Петковић, *Манастир Жича – хисторија*, Београд 1911; Мијовић, *Жича*, 5–52 (М. Кашанин); М. Чанак-Медић – О. Кандић, *Архитектура прве половине XIII века, I. Цркве у Рашкој*, Београд 1995, 15–25.

Црква је првобитно имала облик једнобродне заведене куполне грађевине с великом апсидом у олтарском делу, певничке просторе бочно од средишњег дела наоса, припрату и два параклиса уз њу, посвећене св. Стефану (јужни) и св. Сави Освећеном (северни). Зид између наоса и старе припрате уклоњен је приликом додавања ексонартекса с кулом тридесетих година XIII века. Најпрегледније о архитектури цркве: Мијовић, *Жича*, 58–98 (Б. Бошковић); М. Чанак-Медић, *Архитектура жичке Спасове цркве и Радослављеве припрате*, Саопштења XXIV (1992), 4–47; М. Чанак-Медић – О. Кандић, *Архитектура прве половине XIII века, I. Цркве у Рашкој*, 25–75.

Од најранијег сликарства остало је само неколико фресака у наосу, а оно из времена око 1230 – у просторији на спрату куле. Све остале површине у унутрашњости цркве биле су покривене новим фрескама почетком XIV века. По једном тумачењу, олтар и наос цркве, са свим околним просторима, осликани би били у време архиепископа Јевстатија II, а нешто касније ексонартекс и улаз под кулом, по налогу Саве III (Мијовић, *Жича*, 26–27 – М. Кашанин), а по другом, све би фреске припадале времену Саве III (Радојчић, *Сликариство*, 96–97; Ђурић, *Византијске фреске*, 50 и нап. 50). Биће, изгледа, најтачније мишљење Г. Суботића (*Манастир Жича*, Београд 1984, 37), да је осликавање велике жичке цркве трајало дуже, да је започело у последњим годинама Јевстатија II, о чијем труду око обнове Жиче сведочи Архиепископ Данило, *Животи*, 283, и било завршено у време Саве III, чији се портрет, заједно с оним краља Милутина, сачувао у улазном портику. Зато ће се најмање погрешити ако се жичко сликарство одреди у време око 1310. године. Од тих фресака сачуван је само део у олтару, понегде на зидовима наоса, у јужном и северном параклису, незнатно у спољној припрати и много боље у пролазу испод куле. Неке од фресака којих више нема видели су, описали и забележили први истраживачи, уп. С. Богдановић, *Михаило Валићковић и Драгућин Милутиновић као истраживачи српских старина*, Излози Српског ученог друштва, Београд 1978; Петковић, *Жича* (I–II), 160–173; *Жича* (IV), 27–106; Петковић, *Спасова црква у Жичи*. Фреске су конзерваторски обрађене 1965–1967 (Б. Живковић, *Конзерваторски радови на живопису манастира Жиче*, Рашка баштина 1, 1975, 269–272, где су фреске и пописане).

Натписи на фрескама су српски.

Сликари су непознати. Постоји претпоставка да се један од њих потписао на хитону св. Теодора Студита (Милковић-Пепек, *Делови*, 228, нап. 853; Милковић-Пепек, *О познатим и анонимним сликарима*, 50–51; Г. Суботић, *Манасијир Жича*, 32), али се данас тешко може разабрати садржина тог записа.

Програм фресака доба краља Милутина у Жичи, узимајући у обзир и податке првих истраживача, данас се само делимично сагледава.

Олићарски илустријор

У апсиди су сачуване фреске испод профилисаног венца. С обе стране прозора у Служби свете литургије учествује по четири архијереја с развијеним свицима у рукама: на свитку првога (св. Григорија Богослова?, Петковић, *Жича*, IV, 68–69, сл. 21) исписан је почетак молитве над Предложењем, на свитку св. Атанасија Александријског (Петковић, *Жича*, IV, 68) Молитва после причешћа, а на свитку трећег је молитва Малог входа; први међу четворицом на јужној страни је св. Кирил Александријски (без сачуваног имена) и само се текст на његовом свитку може разабрати као почетак молитве Другог антифона. Испод ове композиције су насликана попрсја светих епископа у оквирима који опонашају иконе: први је с тонзуром без сачуваног имена, а даље се ређају Митрофан, Методије, Никифор, Тарасије, Јаков брат Божји, Прокл и Фока; најзад, изнад синтронона је дванаест квадратних поља с геометријским и биљним украсом.

На северном зиду, око прозора, од двојице архијереја (Петковић, *Жича*, IV, 72) сачуван је само један и ниже две, такође оштећене, фреско-иконе с попрсјама светих епископа; до апсиде је остатак столпника и испод њега непознати ђакон. Јужно од апсиде су исто тако столпник и ниже ђакон (Евпл, Петковић, *Жича*, IV, 70); на јужном зиду су остаци двојице архијереја, око прозора још двојица (поред првог је сачувано име Јован), а у најнижем појасу су два попрсја архијереја у оквирима који опонашају иконе и део неког светитеља.

На североисточном пиластру је сачуван пророк Арон, под њим непознати епископ и св. Тимотеј и сасвим доле анђео-ђакон. На југоисточном пиластру су пророци Мелхиседек и Мојсије, испод њих двојица епископа и у најнижем реду анђео-ђакон. На потрбушју лука који повезује пиластре налазе се попрсја епископа у разнобојним медаљонима, сачувано их је десет, а с именима св. Порфирије, Состен (обележен и као Трофим), Сосипатр (обележен и као Аристарх) и Ермије.

Наос

У тамбуру куполе су очуване само ноге апостола и Богородице у Вазнесењу. На пандантифима су јеванђелисти: Јован на југоисточном, Лука на југозападном, Марко на северозападном и Матеј на североисточном, а крај прве тројице су сачувани и почеци њихових текстова на свицима. Између пандантифа је на источној страни Мандилион, преко пута тек мало видљив Керамион, док су на северној и јужној страни попрсја анђела у медаљонима.

Поткуполни простор. На чеоној страни тријумфалног лука налазе се Благовести Богородице, ниже пророци Давид и Соломон и још два старозаветна праведника. У врху јужног зида су Духови и на унутрашњој страни прислоњеног лука медаљони с попрсјама мученика Петра, Еладија и других. На источној страни лука што спаја западни пар пиластара остали су део Тајне вечере и на луку два медаљона с ликовима мученика (некад их је било више, међу њима св. Пигасије и Пров, Петковић, *Жича*, IV, 62). На северном зиду, испод медаљона на потрбушју лука с ликовима девет мученика, међу којима је именом познат само св. Алимпије, приказане су Благовести Захарији, а испод њих је било Одашиљање апостола (М. Валтровић – Д. Милутиновић, *Излози Српског ученог друштва*, 198) и Неверовање Томино. Под овим сценама су на јужном и северном зиду насликани пророци са свицима, а сачувана су само по двојица на свакој страни (на северној Илија и Данило).

До иконостаса, у најнижој зони под сликаним луком, на ступцима су Богородица с Христом и Христос, на јужном зиду св. Стефан Првомученик и Димитрије, а на северном св. Георгије и Сава Освећени, исто тако под насликаним луцима.

Од фресака XIV века видљиви су у јужној певници само делови Преображења на своду и, можда, Силаска у ад на јужном зиду.

На источној страни југозападног пиластра била су три пророка (међу њима и Авакум, Петковић, *Жича*, IV, 64), попрсја тројице мученика и сасвим доле Богородица Страсна с анђелом који у рукама има крст, сунђер и копље; на чеоној страни је горе мученик, у средини попрсје другог мученика и доле још једног у читавој фигури; на западној, пак, страни опет су у вишим деловима фигура и попрсје мученика, без сачуваних имена, и у приземном појасу св. Никола.

На северозападном пиластру више нема фреска. Ту су биле светитељске фигуре потпуно симетричне оним на наспрамном пиластру: горе старозаветне особе, испод њих попрсја светитеља с источњачким капама и у најнижем реду неки мученик, до овога један ђакон, а на јужној страни непознати све-

титеља; на западној страни горе је била фигура светитеља, у средини попрсје мученика и доле фигура св. Јована Претече (М. Валтровић – Д. Милутиновић, *Излози Српског ученог друштва*, 197, 198, 205, 210; Петковић, *Жича*, IV, 46–47, 64–65, сл. 12, 19).

Западни део наоса. Фреске су сачуване само на зидовима. На јужном је у горњој зони остатак Цвети, у приземној св. Јевстатије (Петковић, *Жича*, IV, 43, сл. 8) и до њега још три оштећена света ратника; на источној и северној страни западног пиластра су остаци још два ратника (Петковић, *Жича*, IV, сл. 9); на западној страни пиластра и на јужном зиду налазило се седам фигура монаха. Скоро читав западни зид заузима Успење, а у најнижој зони су лево од улаза три света лекара и десно Сабор арханђела. На северном зиду у западном травеју су били исто тако свети монаси, њих седам (међу њима и неки свети мелоди); даље су, према истоку, били свети ратници с мачевима и крстовима (Петковић, *Жича*, IV, 45, сл. 10–11), од којих су сада видљива само двојица на јужној и источној страни пиластра, док их је некад било више, све до северозападног пиластра поткуполног простора (Петковић, *Жича*, IV, 44–45).

Јужни параклис (св. Стефана)

У врху апсиде је оштећена Богородица (била је раширених руку, Петковић, *Жича*, IV, 79), око ње арханђели Михаило и, сада оштећен, Гаврило, а испод њих Служба свете литургије, у којој учествују св. Григорије, Василије, Јован Златоуст (Петковић, *Жича*, IV, 77, сл. 29) и Атанасије. Око апсиде су оштећене Благовести и три света ђакона: непознати, Лаврентије и Авива. Од фресака под куполом преостао је само лик старозаветног првосвештеника на југозападном пандантифу и на јужној страни попрсје анђела у медаљону. На луку уз западни зид је остатак неког мученика. У врху јужног зида је Распеће, под њим су Пренос моштију св. Стефана и у најнижој зони чеоне фигуре светих епископа Митрофана и Григорија из Нисе и св. Димитрија и Георгија, обучених у украшене хламиде, с крстовима у рукама. На западном зиду је део сцене циклуса св. Стефана (Налажење моштију?), а у приземној зони су ликови св. Прокопија и Артемија, у украшеним хламидама, и попрсје св. Јована Каливита (Петковић, *Жича*, IV, 83, сл. 31) у лунети над западним улазом. На северном зиду је почетак циклуса св. Стефана (здесна налево: Суђење Стефану, Стефана воде на погубљење, Каменовање Стефана); у лунети над улазом је попрсје непознатог светитеља, а даље чеоне окренуте фигуре св. Николе, Стефана и, у олтару, св. Тарасија (Петковић, *Жича*, IV, 83–84) и неког непознатог епископа.

Северни параклис (св. Саве Освећеног)

Од фресака је овде сачувано тек неколико, највише их је уништено у последњем светском рату (уп. Петковић, *Жича*, IV, 73–77, сл. 27, 28). У апсиди је некад био Агнец на патени и поред њега путир на часној трпези, а около два архијереја испружених руку, без свитака; око апсиде су била три чеоне окренута архијереја (данас се разазнаје само онај до апсиде). На пандантифима су, пак, били старозаветни првосвештеници, а боље је био видљив само Мелхиседек. На северном зиду испод куполе видело се Ваведење (уп. Мијовић, *Жича*, 170) и део још неке сцене. У нижем појасу се изгледа на свим зидовима налазио циклус св. Саве Освећеног, од којег су преостали незнатни делови, док је најбоље видљива сцена, Успење св. Саве, на северном зиду, у међувремену уништена. У приземном појасу се на јужном зиду налазе и сада – под сликаном аркадом – чеоне окренуте фигуре св. Атанасија Атонског(?), Јефтимиија, Саве Освећеног и Антонија; у лунети над улазом је остао мали траг попрсја неког светитеља. На западном зиду, у лунети, некад је био боље сачуван св. Јован у попрсју. На северном зиду у овом појасу више не постоје чеоне окренуте фигуре св. Спиридона и ђакона Романа у олтарском делу.

Припрати

Сачуван је само део Лозе Јесејеве на западном зиду. Некад је било и нешто мало фресака око улаза у јужни параклис: св. Стефан Првомученик(?) у лунети и пар слика везаних за Крштење Христово (Петковић, *Жича*, IV, 85–86, сл. 35).

Пролаз испод куле

На своду је приказано Страдање четрдесет севастијских мученика, док су на бочним зидовима исписане две повеле Стефана Првовенчаног и краља Радослава Жичи. У луку западног улаза су насликани апостоли Петар и Павле и изнад њих, на источној страни, сцена „Ако не будете као ово дете”. Над улазом у припрату, на источном зиду, исписан је текст Божићне химне, а под њим је њена слика, са Савом III („Сава преосвећени архиепископ све српске земље и поморске”) и краљем Милутином („Стефан краљ Урош и самодржац све српске земље и поморске”) с пратњом; ниже, око улаза, налазе се ликови краљева Радослава („краљ Радослав”) и Стефана Првовенчаног.

Жича је, због свог значаја за историју српског народа, рано постала предмет изучавања (уп. Д. Давидовић, *Жича, манастир у Србији*, Летопис сербски II, 1828, 9–22 и извештаје М. Валтровића и Д. Милутиновића у: Гласник СУД 39, 1873, 328–329; Гласник

СУД 46, 1878, 253–254; Гласник СУД 52, 1883, 265–267; Гласник СУД 53, 1883, 237–238, а, такође, *Излози Српског ученог друштва*, 54, 98, 121–122, 124, 126, 141–144 и *passim*), њене фреске су тачно пописане и велики број објављен: Петковић, *Жича* (I–II), 160–173; Петковић, *Жича* (III), сл. 2, 11–12, 17; Петковић, *Жича* (IV), 27–106, сл. 1–3, 5, 8–12, 15–38, 40–49; Петковић, *Саборна црква у Жичи*, 21–88, сл. на стр. 26, 30, 32–33, 37, 54–57, 59, 67, 69–70, 72, 74, 76, 81, 82, 86; Petković, *La peinture serbe*, I, pl. 5/a–c; II, 20–22, pl. XXXIV–XLI; Петковић, *Прељед*, 121–123; Millet – Frolow, *La peinture*, I, pl. 48–52, 54, 56–61; Hamann-Mac Lean – Hallensleben, *Die Monumentalmalerei*, 31, Abb. 213–220, Plan 26a–b; Мијовић, *Жича*, 124–200 и сл. на стр. 6–7, 15, 29–35, 37–41, 124–181, 183–191, 193–195, 197–198; Velmans, *La peinture murale*, 172–173; Г. Суботић, *Манастир Жича*, 18–37, сл. на стр. 7, 19, 21–23, 25, 27–31, 33–37, 43; Б. Живковић, *Жича – црпљежи фресака*, Београд 1985.

Још је Петковић, *Жича* (IV) и *Саборна црква у Жичи*, тачно одвојио старије слојеве фресака од оних XIV века и позабавио се њиховом иконографијом, што је с више појединости учинио Мијовић, *Жича*, 124–220. Од не мањег значаја за истраживања жичких фресака јесу радови посвећени њиховим темама. Необичан програм поткуполног простора – најближи пећким Св. апостолима, око 1260 – подстакао је размишљање да су сликари првих деценија XIV века поновили највећим делом старије сликарство, а објашњење је потражено у избору тема везаних за јерусалимску Сионску цркву (Djurić, *La peinture murale serbe au XIIIe siècle*, 162–163; Ђурић, *Византијске фреске*, 50 и нап. 50; В. Ј. Ђурић, *Свети Сава и сликарство његовог доба*, Сава Немањин – свети Сава. Историја и предање, Београд 1979, 252–253; Б. Тодић, *Најстарије зидно сликарство у Св. апостолима у Пећи*, Зборник ЛУ 18 (1982), 20–28, 37–38; Ђурић, *Пећка илустрација*, 48–51; Тодић, *Сионская церковь*, 34–36. Још један доказ да су млађе фреске опонашале својим програмом старије јесте тај што им се сродности налазе у другим споменицима XIII века, насталих под Савиним надзором (Б. Тодић, *Милешева и Жича – шемајске и иконографске паралеле*, Милешева у историји српског народа, Београд 1987, 81–88). Слика Божићне химне над улазом у Жичу била је друга тема која је нарочито заокупљала пажњу научника, како својом иконографијом тако и ликовима краља Милутина и архиепископа Саве III у њој: Радојчић, *Портрети*, 34–35; Мијовић, *Жича*, 190–196; Джурић, *Портреты*, 244–255; Hamann-Mac Lean, *Grundlegung*, 189–190; Velmans, *La peinture murale*, 77–78; N. K. Moran, *Singers in Late Byzantine and Slavonic Painting*, Leiden 1986, 125; Орлова, „*Что Ты*

принесем, Христe”, 127–140. С овом композицијом у вези или одвојено од ње, писано је и о другим фрескама у жичком портику, посебно о ликовима краља Првовенчаног и Радослава: Радојчић, *Портрети*, 35; В. Ј. Ђурић, *Портрети на њовелама византијских и српских владара*, Зборник Филозофског факултета VII/1 (1963), 261 (= *Портрети византијских и српских владара с њовелама*, Есфигменска повеља деспота Ђурђа, Београд 1989, 40–41); Мијовић, *Жича*, 182–198; Hamann-Mac Lean, *Grundlegung*, 187–190; Милошевић, *Срби светитељи*, 199, 230–231 (= *Дело Десанке Милошевић Скочајић*, Београд s. d., 169, 181; Z. Gavrilović, *The Forty Martyrs of Sebaste in the Painted Programme of Žiža Vestibule*, JÖB 32/5 (1985), 185–193. Темом Богородице Страсне у Жичи били су заокупљени још Петковић, *Жича* (IV), 63–64; Мијовић, *Жича*, 155 и *passim*; Ђурић, *Византијске фреске*, 202 (нап. 50); Hamann-Mac Lean, *Grundlegung*, 60–62; M. Tatić-Djurić, *Iconographie de la Vierge de Passion – genèse du dogme et des symboles*, De cultu Mariano saeculis XII–XV, Acta congressus mariologici Mariani internationalis, VI, Romae 1981, 161. О сликарству бочних параклиса и о св. Стефану и Сави Освећеном писали су G. Babić, *Chapelles latérales des églises serbe du XIIIe siècle et leurs décor peint*, L’art byzantin du XIIIe siècle, Београд 1967, 181–182, 186 и Babić, *Les chapelles*, 145–146; Ђоровић-Љубинковић, *Одраз култи св. Стефана*, 50–51; Hamann-Mac Lean, *Grundlegung*, 158–159; В. Ј. Ђурић, *Свети Сава и сликарство његовог доба*, 249–250; Бабић, *Животисани украс*, 23. Теме у западном делу цркве изучила је Бабић, *Прикраије црква краља Милутина*, 112–113, 116 и даље, а неке жичке фреске (Тајна вечера, Божићна химна, Благовести Захарији) укључио је још Г. Мије у своја разматрања јеванђељских сцена у касновизантијској уметности, Millet, *Recherches*, 19, 68, 406.

У нешто мањој мери су истражене уметничке вредности фресака у Жичи. Испитивали су их, методолошки различито, В. Р. Петковић, С. Радојчић, П. Мијовић, Х. Халенслебен, В. Ј. Ђурић и други. Петковић (*Жича*, IV, 95–100 = *Савина црква у Жичи*, 92–102) задржао се на пажљивом описивању фресака и закључио да се ради о делима XVI века, па се тако сагласио с давно изреченим мишљењем М. Валтровића (Гласник СУД, 46, 1878, 250). Радојчић је уочио блискост жичких фресака и живописа у Богородици Љевишкој (Радојчић, *Сликарство*, 96–98), што је даље разрадио Hallensleben, *Die Malerschule*, 161–163 и приписао их сликару Астрапи (међутим, Миљковић-Пепек, *Делото*, 228 био је склон да ове фреске – најближе оним у западном травеју Св. апостола у Пећи – сматра за дело неког анонимног сликара, блиског Михаилу Астрапи и

Евтихију); Мијовић (*Жича*, 124–199, посебно 124 и 165–168), пре свега заинтересован за иконографију фресака, тек је понешто рекао о њиховим уметничким вредностима, али је направио оштру временску и стилску разлику између фресака наоса и олтарра, с једне, и оних у спољној припрати и у улазном портику, с друге стране, истичући јако колебање између монументалних и наративних схватања сликара, док је за Љевишку везао само живопис у портику и поистоветио њихове мајсторе; Ђурић је исто тако веровао да су у Жичи радили неки сликари из Љевишке, али не Михаило и Евтихије, већ њихови помоћници, а монументалност у изгледу жичких фресака била би последица њиховог придржавања распореда и димензија слика XIII века у цркви (Ђурић, *Византијске фреске*, 50); Г. Бабић (*Историја српског народа*, I, 480–481) и В. Ј. Ђурић (Djurić, *La peinture byzantine vers 1300*, 71–72) одредили су мес-

то жичких фресака у скупини византијских и српских споменика између 1301. и 1313. у којима су тражени нови путеви ка класицизму раног XIV века. Сабравши све изречене судове о фрескама у Жичи, Г. Суботић (*Манастир Жича*, 26–37) их је правилно одредио у време око 1310. године и указао на њихове неуједначености, које су биле резултат рада више уметника, окупљених око Михаила и Евтихија.

Поред ових главних проблема – хронологије, иконографије и стила – о фрескама у Жичи је писано и на другим местима, у склопу ширих прегледа српске и византијске уметности или појединих занимљивих тема, в. историографску белешку у Ђурић, *Византијске фреске*, 202, нап. 50 и списак најважнијих радова у Г. Суботић, *Манастир Жича*, 44–46. Године 1995. одржан је научни скуп о Жичи, на којем је више учесника саопштило своја најновија истраживања жичких фресака с почетка XIV века.

